

УДК 340.1:342.5

doi.org/10.30970/jcl.4.2024.2



Сергій Рабінович

професор, доктор юридичних наук, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, Україна

ORCID ID: 0000-0003-4144-5439

E-mail: serg_rabin@yahoo.com



Олег Панкевич

кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Лабораторії прав людини імені академіка Петра Рабіновича, Науково-дослідний інститут державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України, Львів, Україна

ORCID ID: 0000-0002-6636-1330

E-mail: pankevych9@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВОСУДДІ УКРАЇНИ: МЕТОДОЛОГІЙНИЙ ВИМІР

APPLICATION OF EUROPEAN STANDARDS OF NON-DISCRIMINATION IN THE CONSTITUTIONAL JUSTICE OF UKRAINE: THE METHODOLOGICAL DIMENSION

Serhii Rabinovych | Oleh Pankevych

Professor, Doctor of Juridical Sciences, Professor of the Department of Constitutional Law of Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine /

Phd in Law, Docent, senior researcher of the Academician Petro Rabinovych Human Rights Laboratory, Research Institute of State Building and Local Self-Government of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Lviv, Ukraine

Abstract | The article is devoted to the problematic aspects of the application methodology by the Constitutional Court of Ukraine of the structural elements of the European formula of non-discrimination when reviewing the constitutionality of laws. The empirical basis of the study is the acts of the Ukrainian Constitutional Court adopted in 2015-2024, which are considered in comparison with the relevant acts adopted before the Revolution of Dignity.

It is stated that in the «post-Euromaidan» period, there has been progress in the application of European standards of non-discrimination by the Constitutional Court of Ukraine in the process of deciding whether the provisions of the law comply with the requirements of Article 24 of the Constitution of Ukraine. The practice of the Constitutional Court demonstrates the perception of equality as a European legal value, as well as the consideration of the content of European formulas of non-discriminatory treatment implemented in national legislation.

In the constitutional justice of modern times, the theoretical aspects of the principle of equality are being further developed. In particular, a distinction has been made between the «equality» of legal statuses and their «sameness», and the legal nature of benefits in connection with positive actions of the State in the context of the implementation of the constitutional principles of equal conditions (equal opportunities) and justice has been clarified.

An important component of the interpretation of the legal content of the constitutional principle of equality was the use of the practice of foreign constitutional courts and the ECHR, acts of the European Union, documents of the Venice Commission and provisions of the antidiscrimination legislation of Ukraine.

Along with the above-undoubted achievements, the problematic aspects of anti-discrimination expertise carried out in constitutional proceedings include the fact that the Constitutional Court has never resorted to the step-by-step analysis of discrimination situations developed in the practice of the European Court of Human Rights.

When deciding on the compliance of law with the provisions of Article 24 of the Constitution, the CCU assesses only the validity/justification of the legislative (non)distinction of legal statuses of persons (justification test) and the proportionality of such (non)distinction (proportionality test). Given this, an important step towards mastering the European methodology for applying the anti-discrimination algorithm in terms of the comparability test was the identification of this issue and an attempt to resolve it in the Decision of the Constitutional Court of Ukraine No. 1-p/2021.

The author notes a significant politicization of the Court's consideration of the issue of discrimination against certain language groups in the said Decision. Given this, we hope that in the future the majority of the specialized body of constitutional jurisdiction will be able to find the courage to change the legal positions formulated by the Court on this issue, which are in clear contradiction to the established international standards of anti-discrimination law.

Keywords: human rights, equality, non-discrimination, comparability test, justification test, proportionality test, Constitutional Court of Ukraine, European Court of Human Rights, Court of Justice of the European Union.

Анотація | Статтю присвячено проблемним аспектам методології застосування Конституційним Судом України структурних елементів європейської формули недискримінації під час перевірки конституційності законів. Емпіричною базою розвідки виступають акти Конституційного Суду, прийняті у 2015–2024 роках, розглянуті у порівнянні з релевантними актами, ухваленими до Революції Гідності.

Констатовано, що в «пост-євромайданний» період відбувся поступ у застосуванні Конституційним Судом України європейських стандартів недискримінації в процесі вирішення питання про відповідність приписів закону вимогам статті 24 Конституції України. Практика Конституційного Суду засвідчує сприйняття рівності як європейської правової цінності, а також урахування змісту європейських формул недискримінаційного поведження, імплементованих у національне законодавство.

У конституційному правосудді новітнього часу відбувається принагідне подальше розроблення теорійних аспектів засади рівності. Зокрема, здійснено розрізнення «рівності» правових статусів та їхньої «однаковості», а також уточнено юридичну природу пільг у зв'язку з позитивними діями держави в контексті реалізації конституційних засад рівних умов (рівних можливостей) і справедливості.

Важливими складовими інтерпретації правового змісту конституційної засади рівності стало використання практики зарубіжних конституційних судів і ЄСПЛ, актів Європейського Союзу, документів Венеційської комісії та приписів антидискримінаційного законодавства України.

Поряд із наведеними вище безсумнівними здобутками, до проблемних аспектів антидискримінаційної експертизи, що здійснюється під час конституційного судочинства, слід віднести те, що до виробленого

в практиці Європейського суду з прав людини покрокового аналізу ситуацій дискримінації Конституційний Суд у всій своїй практиці не вдавався жодного разу.

Вирішуючи питання про відповідність закону приписам статті 24 Конституції, КСУ дає оцінку лише обґрунтованості/виправданості законодавчого (не)розрізнення правових статусів осіб (justification test) та домірності такого (не)розрізнення (proportionality test). З огляду на це, важливим кроком у напрямку опанування європейської методики застосування антидискримінаційного алгоритму в частині тесту на порівнянність (comparability test) стало виокремлення означеного питання та спроба його вирішення в Рішенні Конституційного Суду України № 1-р/2021.

Відзначено значну політизацію розгляду Судом у згаданому Рішенні питання про наявність дискримінації окремих мовних груп. З огляду на це, сподіваємося, що в майбутньому більшість у складі спеціалізованого органу конституційної юрисдикції зможе знайти в собі мужність змінити ті зі сформульованих Судом юридичних позицій з означеного питання, що перебувають у явній суперечності з усталеними міжнародними стандартами антидискримінаційного права.

Ключові слова: людські права, рівність, недискримінація, тест на порівнянність, тест на виправданість, тест на домірність, Конституційний Суд України, Європейський суд з прав людини, Суд Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Теорійні та прикладні аспекти проблематики застосування засади рівності у практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ) вже ставали предметом уваги авторів цих рядків¹. Результатами виконаних нами у 2014 році досліджень стали, зокрема, висновки про те, що тогочасна практика Конституційного Суду України засвідчувала недостатню розробленість методології застосування тесту на недискримінацію, що, на думку авторів, зумовлювалося, зокрема, певним браком теоретичної рефлексії щодо проблематики обмеження прав і свобод людини. Тоді, з перспективи вдосконалення тогочасної практики конституційного судочинства з питань рівності й недискримінації, було підкреслено, що матеріальний конституційний контроль за дотриманням цих засад є неможливим без застосування тесту на пропорційність².

Однак за майже десять років, що минули після виходу згаданої публікації, обсяг релевантної практики КСУ суттєво зріс³. Чималою мірою це було зумовлено інституційними чинниками, передусім реформою Конституційного Суду 2016 року та початком розгляду КСУ конституційних скарг. Якісне оновлення складу КСУ в 2014 році підвищило загальну проєвропейську спрямованість КСУ та його увагу до гармонізування практики КСУ з європейськими стандартами прав людини. Слід відзначити позитивну роль ухвалення Верховною Радою України спеціального антидискримінаційного закону загального характеру, в якому відтворено європейські стандарти антидискримінаційного права⁴.

Аналіз актів КСУ, ухвалених після подій Євромайдану та Революції Гідності, засвідчує, що згадані вище висновки авторів знайшли в подальшій практиці КСУ переконливе підтвердження.

Стан опрацювання теми. Питанням принципу рівності та заборони дискримінації, зокрема в конституційному праві, присвячено низку монографічних праць українських дослідників. Так, за минуле десятиліття в Україні опубліковано близько десяти індивідуальних і колективних монографій, предметом яких стали згадані питання⁵. Актуальність означеної проблематики підтверджує

¹ Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 97–111.

² Ibid. С. 97.

³ 2015-2024 – 57 рішень Конституційного Суду України

⁴ Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 32. ст.412.

⁵ Чехович Т.В. Конституційний принцип рівності громадян перед законом у публічному управлінні: монографія. Херсон : Гельветика, 2019. 582 с.; Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваїте, 2018. С.309-385; Конституційний принцип рівності: правозастосовчі аспекти : монографія / І.М. Фаловська, Ю.М. Бисага, Ю.Ю. Бисага, В.В. Коцкулич. Ужгород: Видавничий дім

одна з нещодавніх публікацій в «Українському часописі конституційного права»⁶. Все це, безумовно, засвідчує цілком виправданий значний інтерес вітчизняних науковців до означеної царини.

Водночас зазначимо, що, на жаль, такий інтерес не в усіх випадках корелює з увагою до теорійних і методологічних аспектів проблематики принципу рівності в конституційному праві. Однак, як не парадоксально, саме ці аспекти є найбільш значимими у *практичному* вимірі. Адже добре відомо, що чим складнішим є певне юридичне питання для вирішення на практиці, тим у більших глибинах теорії слід шукати відповідь на нього. Під цим оглядом сьогодні не втрачають своєї значимості праці М. Волцера⁷, П. Гаудера⁸, Р. Дворкіна⁹, Дж. Ролза¹⁰ та інших зарубіжних правознавців, які приділяли поглиблену увагу теорійним аспектам принципу рівності в праві.

Серед методологічно значимих у розгляданому плані праць українських авторів слід назвати публікації С. Погребняка¹¹; розвідки, предметом яких є методологічні аспекти використання порівняльного аналізу в праві (Ю. Чистякова)¹², питання методики застосування антидискримінаційного тесту (Г. Христова)¹³, співвідношення засад справедливості, рівності та домірності (С. Рабінович)¹⁴ та взаємодія цих засад у конституційному судочинстві й практиці Європейського суду з прав людини (С. Рабінович, О. Панкевич)¹⁵, практичні аспекти співвідношення принципів рівності та недискримінації (В. Гончаров)¹⁶.

Попри сказане, низка методологічно значущих аспектів застосування європейських стандартів недискримінації в конституційному правосудді України досі залишається недостатньо дослідженою. Зокрема, йдеться про структурні особливості застосування антидискримінаційного тесту та його окремих складових – тестів на порівняльність, виправданість і домірність. Брак такого дослідження негативно відображається на гармонізації підходів до застосування антидискримінаційних засад у практиці органів конституційної юрисдикції з тими підходами, що є усталеними в практиці судових установ Ради Європи та Європейського Союзу.

«Гельветика», 2018. 204 с.; Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння: монографія Хмельницький, 2018. 175 с.; Журавльова Г.С. Принцип рівності та заборони дискримінації у конституційному праві: монографія. Запоріжжя : Статус, 2017. 322 с.; Чорненький В.І. Конституційно-правовий статус осіб з інвалідністю в Україні: монографія. Ужгород : Гельветика, 2017. 231 с.; Дрьоміна-Волок Н.В. Концепція расової дискримінації у міжнародному антидискримінаційному праві: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 539 с.; Запобігання дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції: монографія / [Кресіна І. О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 383 с.; Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина та його ціннісні виміри в конституційному праві України: монографія. К.: Арт Економі, 2015. 475 с.

⁶ Бурдін В., Мочульська М., Чорненький В. Позитивна дискримінація в Україні. Український часопис конституційного права. 2021. № 2(19). С. 3-14. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2021.1>

⁷ Волцер М. Складна рівність // Лібералізм : антологія. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. С. 920–921.

⁸ Гаудер П. Верховенство права в реальному світі. Х.: Право, 2018. 392 с.

⁹ Dworkin R. Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2000. 528 p.; Дворкін Р. Серйозний погляд на права [пер з англ. А. Фролкін]. К.: Основи, 2000. 519 с.

¹⁰ Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.

¹¹ Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Х.: Право, 2008. С.74-101; Погребняк С. Роль принципу недискримінації в загальній концепції рівності. Вісник Академії правових наук України. 2007. № 3(50). С. 23-34.

¹² Чистякова Ю.В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні : дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 194 с.

¹³ Христова Г. Позитивні обов'язки держави у сфері протидії дискримінації. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4 (75). С. 11–20.

¹⁴ Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. С.495-507.

¹⁵ Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. Вісник Конституційного Суду України. 2015. № 5. С. 97–111; Рабінович С., Панкевич О. Тест на недискримінацію в практиці Європейського суду з прав людини: оцінювальні аспекти. Право України. 2017. № 4. С. 97–107.

¹⁶ Гончаров В.В. Про деякі особливості відображення правової природи дискримінації у національній судовій практиці. Право України. 2023. № 6. С.96-105.

З огляду на викладене, метою **пропонованої** статті є характеристика проблемних аспектів методології застосування Конституційним Судом України структурних елементів європейської формули недискримінації під час перевірки конституційності законів.

Емпіричною базою цієї розвідки виступатимуть релевантні акти Конституційного Суду, прийняті в 2015–2024 роках, що розглядатимуться в порівнянні з актами, ухваленими Судом до Революції Гідності.

Виклад основного матеріалу. Принцип рівності та оцінювання обґрунтованості законодавчої диференціації правових статусів. До методологічно-значимих питань, пов'язаних із застосуванням принципу рівності, належить проблема співвідношення в цьому процесі гносеологічних компонентів із компонентами ціннісно-оцінювальними. У практиці КСУ ця проблема виявляє себе, зокрема, у співвідношенні понять рівності, рівноправності, однаковості й неоднаковості, пропорційності та обґрунтованості.

Свого часу складна діалектика рівності й нерівності була інтуїтивно схоплена Конституційним Судом України вже в Рішенні від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002, де Суд зауважив, що за Конституцією України держава визначає та рівним чином захищає всі форми власності, кожна з яких може мати свої особливості, пов'язані із законодавчо визначеними умовами та підставами виникнення або припинення права власності (абзац другий підпункту 3.1 пункту 3 мотивувальної частини)¹⁷.

У 2003 році КСУ здійснив спробу розвинути цю правову позицію, зазначивши, що держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності як у тому, що є загальним для них, так і в його особливостях. Однією з таких особливостей правового режиму державної власності є встановлений на певний період мораторій на примусове відчуження майна підприємств¹⁸. З огляду ж на конкретні юридичні обставини справи про мораторій на примусову реалізацію майна, слід зауважити, що методологія застосування в цій справі антидискримінаційного тесту не позбавлена істотних вад. Давши оцінку легітимності мети, з огляду на яку запроваджено законодавчу диференціацію правових статусів боржників у виконавчому провадженні, КСУ, однак, не приділив достатньої уваги обґрунтованості (*justification test*) й домірності (*proportionality test*) такої диференціації під оглядом забезпечення права людини на справедливий судовий розгляд. Це, зрештою, стало однією з причин програшу України у справі «Сокур проти України» (Заява № 29439/02)¹⁹. В Рішенні у цій справі ЄСПЛ вказав, що за обставин, коли законодавство не надає можливості оскаржити встановлені обмеження у виконанні остаточного судового рішення у випадку їх довільного чи незаконного застосування, і за яких «не може бути подано ніякого позову про відшкодування шкоди за затримки у виконанні, спричинені такими обмеженнями», «затримкою близько трьох років з виконанням рішення у справі заявника державні органи позбавили положення пункту 1 статті 6 Конвенції усього практичного ефекту» (параграфи 34–36)²⁰. Не випадково і сьогодні юридична позиція КСУ у згаданому Рішенні викликає в цивілістичній доктрині незгоду, зокрема під оглядом дотримання засади рівності²¹.

У 2007 році КСУ сформував позицію, згідно з якою «гарантована частиною першою статті 24 Конституції України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені»²².

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-02#Text>

¹⁸ Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text>

¹⁹ ЄСПЛ, Сокур проти України, № 29439/02, 26 квітня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351#Text

²⁰ Ibid.

²¹ Спасибо-Фатєєва І.В. Цивільно-правова відповідальність: класика і вектори змін у розуміння у сучасному правовому середовищі // Вчення про цивільну відповідальність. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS, 2025. С.23-24.

²² Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>

Проте загалом у практиці КСУ до Революції Гідності мало місце як поєднання засад рівності та пропорційності (наприклад, справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу)²³, так і, в окремих випадках, суто формалістичне (за Арістотелем, «арифметичне») трактування правової рівності. В останньому випадку особливістю аргументаційних підходів КСУ було покликання на те, що оспорювані положення рівною мірою поширюються на всіх адресатів відповідних правових норм, що, на думку Суду, свідчило про дотримання принципу рівності²⁴.

Звернення до практики КСУ більш пізнього, «пост-євромайданного» періоду свідчить, що згодом згаданий формалістичний підхід, який фактично обґрунтовував ухилення від застосування антидискримінаційного тесту, було Судом подолано.

Відповідно до юридичної позиції Конституційного Суду України, гарантована Конституцією України рівність усіх людей у їхніх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливостей як матеріального, так і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод (абзац п'ятий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012)²⁵. Цю позицію розвинуто в Рішенні Великої Палати КСУ від 17 березня 2020 року № 5-р/2020, де Конституційний Суд України наголосив, що рівність учасників кримінального провадження перед законом означає наділення їх рівними правами і рівними обов'язками щодо участі у кримінальному процесі та відстоюванні своєї позиції. При цьому поняття «рівні права», «рівні обов'язки» не можна ототожнювати з поняттями «однакові права», «однакові обов'язки». Права чи обов'язки можуть бути різними та залежать від статусу й ролі учасника кримінального провадження (прокурора, потерпілого, слідчого, обвинуваченого, захисника, цивільного позивача, цивільного відповідача тощо)²⁶. Таким чином, за дещо парадоксальним висновком КСУ, рівність прав та обов'язків учасників кримінального провадження полягає в тому, що кожен з таких учасників «наділений правами і має обов'язки, які визначені законодавством для його процесуального становища»²⁷. Розв'язок цього позірнього парадоксу полягає у визнанні тієї обставини, що в осердя засади рівності незмінно «вмонтовано» засаду домірності. Звідси ключовим у практиці КСУ із застосування статті 24 Конституції України стають питання про *обґрунтованість* а) законодавчих розрізень або ж б) формального зрівнювання можливостей.

Предметом правового оцінювання в практиці органів конституційної юрисдикції стає виражена в тексті закону класифікаційна діяльність законодавця як форма здійснення «влади номінації» (П. Бурдьє)²⁸. Юридичні позиції КСУ ілюструють ситуації, в яких предметом оцінювання стають операції законодавця з класифікування випадків: «уніфікація розмірів видів державної допомоги»²⁹, «підхід до об'єднання усіх випадків, коли суддя, який не здійснює правосуддя, не має права на отримання доплат до посадового окладу»³⁰.

²³ Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>

²⁴ Рішення Конституційного Суду України від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09#Text>

²⁵ Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>

²⁶ Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року № 5-р/2020.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text>

²⁷ Ibid.

²⁸ Pop. Bourdieu P. The Social Space and the Genesis of Groups. Theory and Society. 1985. issue 14 (6). pp.723–744.

URL: <https://www.jstor.org/stable/657373>

²⁹ Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>

³⁰ Рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2018 року № 11-р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-18#Text>

Одному з авторів цих рядків уже доводилося обґрунтовувати зв'язок засад рівності, пропорційності й справедливості в конституційному правосудді³¹. Цей зв'язок знаходить своє вираження, по-перше, в тому, що формальна рівність і пропорційність виступають двома аспектами справедливості: відповідно, її формальним і матеріальним аспектами. Право як справедливість а) містить у собі момент формально-юридичної рівності та б) визначає межі окремих юридичних сфер формальної рівності та нерівності. Два співвідношення правомірних інтересів – зрівнювальне та пропорційне – задають відмінність між формальною рівністю і рівністю можливостей³². По-друге, в усіх європейських формулах дискримінації принцип пропорційності є серцевиною принципу рівності, задаючи обґрунтоване співвідношення між формально-юридичною (не)диференціацією та її легітимною метою.

Доповнюваність формальної рівності та пропорційності відображена в Рішенні Конституційного Суду України (КСУ) від 6 вересня 2023 року № 6-р(І)/2023, у якому КСУ, з огляду на засаду рівності всіх громадян перед законом, обґрунтував єдність юридичної відповідальності, а з огляду на засаду «об'єктивної виправданості» та легітимної мети - її індивідуалізацію, яку пов'язав із пропорційністю вчиненому адміністративному правопорушенню³³.

Зв'язок принципів рівності та домірності зафіксовано у формулах дискримінації (прямої та непрямой), що використовуються в праві Європейського Союзу, та в антидискримінаційному тесті, виробленому в практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ)³⁴. В Україні європейська формула дискримінації вперше була відтворена в Законі «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» від 8 вересня 2005 року, а згодом у Законі «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 року, прийнятому під впливом міжнародно-політичних чинників. У пост-євромайданному (після 2014 р.) конституційному правосудді приписи цього Закону, поряд із практикою зарубіжних конституційних судів, практикою ЄСПЛ і документами Венеційської комісії, ця формула використовується КСУ для обґрунтування власних юридичних позицій під час застосування антидискримінаційних приписів Основного Закону України³⁵. Принагідно відзначимо присутню в практиці КСУ тенденцію розширювати джерельну базу своєї аргументувальної діяльності у справах про недискримінацію за рахунок залучення практики зарубіжного конституційного судочинства.

Слід звернути увагу й на розгляд КСУ рівності як однієї з базових цінностей, на яких засновано Європейський Союз, і звернення в цьому зв'язку (як до додаткового аргументувального джерела) до приписів Угоди про асоціацію та Хартії Європейського Союзу з основоположних прав³⁶.

³¹ Див. Рабінович С.П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. С.495-507.

³² Ibid. 498-499.

³³ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 6 вересня 2023 року № 6-р(І)/2023.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-23#Text>

³⁴ Див. Racial Equality Directive (2000/43/EC), Art. 2 (2) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/43/oj/eng>; Employment Equality Directive (2000/78/EC), Art. 2 (2) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj/eng>; Gender Equality Directive (recast) (2006/54/EC), Art. 2 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj/eng>; Gender Goods and Services Directive (2004/113/EC), Art. 4 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0113>; ECtHR, Carson and Others v. the United Kingdom [GC], No. 42184/05, 16 March 2010; para. 61. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97704>; ECtHR, D.H. and Others v. the Czech Republic [GC], No. 57325/00, 13 November 2007, para. 175. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-83256>

³⁵ Див.: Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 12 липня 2019 року № 5-р(І)/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 22 квітня 2020 року № 3-р(І)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-20#Text>

³⁶ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 22 червня 2022 року № 5-р(ІІ)/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>

У доволі об'ємній практиці КСУ, напрацьованій за час його діяльності, здійснювалася перевірка дотримання засад рівності й недискримінації стосовно різних груп прав людини: цивільних³⁷, політичних³⁸, процесуальних³⁹, соціально-економічних⁴⁰, мовно-культурних⁴¹ тощо.

При цьому предметом перевірки ставала наявність дискримінації за такими захищеними ознаками: стану здоров'я⁴², віку⁴³, релігійних переконань⁴⁴, майнового стану⁴⁵, місця проживання⁴⁶ та мовними⁴⁷ ознаками.

Однією з тенденцій, які зближують підходи до розгляду питань дискримінації в конституційній та міжнародній юрисдикціях, є те, що, подібно до ЄСПЛ, КСУ також нерідко відмовляється розглядати окремо наведені в конституційних поданнях твердження про порушення статті 24 Конституції України, коли встановлює порушення інших, матеріальних або ж процедурних приписів Конституції⁴⁸. Характерними прикладами є Рішення Великої Палати КСУ за конституційною скаргою на законодавчі обмеження у застосуванні окремих видів запобіжних заходів у кримінальному

³⁷ Див., зокрема Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-п/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2020 року № 8-р/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-20#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 20 жовтня 2021 року № 7-р(II)/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-21#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 28 квітня 2021 року № 2-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>

³⁸ Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#w1_1; Висновок Конституційного Суду України від 16 грудня 2019 року № 8-в/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008v710-19#Text>

³⁹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 2-р(II)/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 1 березня 2023 року № 2-р(II)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-23#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 10 квітня 2024 року № 5-р(II)/2024.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-24#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-п/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 31 березня 2015 року № 2-рп/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-15#Text>

⁴⁰ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 3 квітня 2024 року № 4-р(I)/2024.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-24#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 27 лютого 2018 року № 1-р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>

⁴¹ Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

⁴² Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#w1_1

⁴³ Рішення Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text>

⁴⁴ Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>

⁴⁵ Рішення Конституційного Суду України від 27 лютого 2018 року № 1-р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>; Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 24 червня 2020 року № 6-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text>

⁴⁶ Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2019 року № 12-р/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>

⁴⁷ Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

⁴⁸ Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / Упоряд.: С. Заєць, Р. Мартиновський. Страсбург : Рада Європи, 2015. С. 71-72; Ухвала Конституційного Суду України від 10 листопада 2015 року № 46-у/2015 про відмову у відкритті конституційного провадження. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v046u710-15#Text>

провадженні (вирішена з огляду на засади справедливості й пропорційності)⁴⁹ й у справі про засади державної мовної політики, у якій КСУ обмежився формальним конституційним контролем⁵⁰.

Під час здійснюваної антидискримінаційної перевірки законодавства КСУ напрацював низку прийомів подолання недоліків «звуженого» формулювання припису частини першої статті 24 Конституції України, в тексті якої йдеться про рівність конституційних прав і свобод та рівність перед законом *стосовно громадян*. До таких прийомів належать: проголошення засад рівності та недопустимості дискримінації *особи* не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світового співтовариства⁵¹; наголошення на конституційному значенні принципів рівноправності, заборони дискримінації у світлі загальноєвропейських цінностей⁵²; покликання на припис статті 24 як на таку, що охороняє права «особи або групи осіб»⁵³; трактування заборони привілеїв чи обмежень як такої, що має універсальний характер (частина друга статті 24)⁵⁴; апелювання до статті 24 в ширшому контексті захисту прав людини, а не власне прав громадянина⁵⁵, або ж взагалі без зазначення суб'єктів, на яких поширюється конституційний принцип рівності⁵⁶.

Становить особливий інтерес звернення Конституційного Суду до концепцій фактичної рівності⁵⁷, позитивних дій⁵⁸ і позитивних зобов'язань держави⁵⁹ — концепцій, які, з огляду на їхнє ідейне підґрунтя, мають загалом ліве політичне забарвлення.

Перевірка КСУ обґрунтованості (не)диференціації правових статусів підтверджує потребу відмови від протиставлення «суду права» і «суду факту», яке не узгоджується з реальною практикою спеціалізованого органу конституційної юрисдикції. Так, наприклад, обґрунтування КСУ висновку про неконституційність законодавчого зрівняння віку виходу на пенсію для чоловіків і жінок, зайнятих на окремих видах робіт, потребувало від КСУ звернення до емпіричних сфер фізіології, охорони здоров'я та соціології праці⁶⁰. Обґрунтування неконституційності законодавчої диференціації розміру винагороди суддів окремих вищих судів вимагало від Суду дослідження наявності соціальних підстав для такої диференціації⁶¹ тощо.

⁴⁹ Рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2019 року № 7-р/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>

⁵⁰ Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>

⁵¹ Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>

⁵² Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>

⁵³ Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>

⁵⁴ Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>; Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

⁵⁵ Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року № 5-р/2020.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text>

⁵⁶ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 18 грудня 2024 року № 12-р(II)/2024.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_r_2_2024.pdf

⁵⁷ Рішення Конституційного Суду України від 10 листопада 2011 року № 15-рп/2011.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11#Text>

⁵⁸ Рішення Конституційного Суду України від 4 червня 2019 року № 2-р/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>

⁵⁹ Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text>

⁶⁰ Рішення Конституційного Суду України від 4 червня 2019 року № 2-р/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>

⁶¹ Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 26 березня 2024 року № 3-р(II)/2024.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-24#Text>

Тест на порівнянність: здобутки і невдачі у застосуванні. Важливим для розвитку методів аналізу й оцінювання дотримання засади правової рівності, що використовуються КСУ, стала перша в історії українського конституційного судочинства спроба застосування КСУ тесту на порівнянність (*comparability test*) у Рішенні від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 КСУ (суддя-доповідач С. Головатий)⁶².

Щоправда, цю першу спробу навряд чи можна визнати вдалою. Адже замість висновку щодо порівнянності становища *мовно-культурних груп*, про права яких ішлося в конституційному поданні, КСУ натомість зробив висновок із питання порівнянності *правових режимів* застосування в Україні тих мов, що є офіційними мовами Європейського Союзу, і мов, які такими не є⁶³. У пункті ж 5 мотивувальної частини Рішення стверджується: «...»російськомовні громадяни» України не становлять одноцільної соціальної одиниці — такої, що як група осіб (коло осіб) має право на юридичний захист як етнічна або мовна одиниця (група), а є політичним конструктом, а не юридичною категорією, на яку може поширюватися режим юридичного захисту, гарантований відповідними приписами Конституції України та інструментів міжнародного права...»⁶⁴.

Погоджуючись із багатьма аргументами Рішення № 1-р/2021, зокрема з тим, що «зміну обсягу функційного поля російської мови шляхом його звуження порівняно з попереднім станом, що відбувається як об'єктивний процес унаслідок визначеного Конституцією України іншого функційного статусу цієї мови, не можна вважати її повним виключенням із мовного життя соціуму», зауважимо, що, тим не менш, іноді разом із водою можна вихлюпнути й дитину. У цьому зв'язку наведене вище заперечення належності права на юридичний захист людям, рідною мовою яких є мова держави-агресора, а також заперечення навіть самого їхнього існування як мовної групи, яка налічує мільйони громадян України, аж ніяк не могло отримати в цьому Рішенні КСУ того «належного виправдання», на безумовну необхідність якого вказала свого часу Венеційська комісія⁶⁵. На наш погляд, наведена позиція завдячує своєю появою передусім винятковою політизованістю розглядуваної справи в умовах першої фази збройної агресії з боку РФ.

Основні висновки. У «пост-євромайданний» період відбувся поступ у застосуванні КСУ європейських стандартів недискримінації в процесі вирішення питання про відповідність приписів закону вимогам статті 24 Конституції України. У практиці КСУ засвідчено сприйняття рівності як європейської правової цінності, а також урахування європейських формул недискримінаційного поведіння, імплементованих у національне законодавство.

У конституційному правосудді новітнього часу відбувається принагідне подальше розроблення теорійних аспектів засади рівності. Зокрема, здійснено розрізнення «рівності» правових статусів та їхньої «однаковості», а також уточнено юридичну природу пільг у зв'язку з позитивними діями держави в контексті реалізації конституційних засад рівних умов (рівних можливостей) і справедливості.

Важливою складовою інтерпретації правового змісту конституційної засади рівності стало використання практики зарубіжних конституційних судів і ЄСПЛ, актів Європейського Союзу, документів Венеційської комісії та приписів антидискримінаційного законодавства України.

Поряд із наведеними вище безсумнівними здобутками, до проблемних аспектів антидискримінаційної експертизи, що здійснюється під час конституційного судочинства, слід віднести те, що до виробленого в практиці Європейського суду з прав людини покрокового аналізу ситуацій дискримінації Конституційний Суд у всій своїй практиці не вдавався жодного разу.

⁶² Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session (Venice, 6-7 December 2019). CDL-AD(2019)032-e (§ 26).

URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e)

Вирішуючи питання про відповідність закону приписам статті 24 Конституції, КСУ дає оцінку лише обґрунтованості/виправданості законодавчого (не)розрізнення правових статусів осіб (*justification test*) та домірності такого (не)розрізнення (*proportionality test*). З огляду на це, важливим кроком у напрямку опанування європейської методики застосування антидискримінаційного алгоритму в частині тесту на порівнянність (*comparability test*) стало виокремлення означеного питання та спроба його вирішення в Рішенні Конституційного Суду України № 1-р/2021 питання про порівнянність ситуацій, у яких перебувають особи.

Поряд із цим слід відзначити значну політизацію розгляду Судом у згаданому Рішенні питання про наявність дискримінації окремих мовних груп. З огляду на це, сподіваємося, що в майбутньому більшість у складі спеціалізованого органу конституційної юрисдикції зможе знайти в собі мужність змінити ті з сформульованих Судом юридичних позицій з означеного питання, які перебувають у явній суперечності з усталеними міжнародними стандартами антидискримінаційного права.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Bourdieu P. The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. 1985. issue 14 (6). pp.723–744. URL: <https://www.jstor.org/stable/657373>
2. Dworkin R. *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000. 528 p.
3. Бурдін В., Мочульська М., Чорненький В. Позитивна дискримінація в Україні. *Український часопис конституційного права*. 2021. № 2(19). С. 3-14. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2021.1>
4. Васильченко О.П. Принцип рівності прав і свобод людини і громадянина та його ціннісні виміри в конституційному праві України: монографія. К.: Арт Економі, 2015. 475 с.
5. Волцер М. Складна рівність // *Лібералізм: антологія*. 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. С. 920–921.
6. Гаудер П. *Верховенство права в реальному світі*. Х.: Право, 2018. 392 с.
7. Гончаров В.В. Про деякі особливості відображення правової природи дискримінації у національній судовій практиці. *Право України*. 2023. № 6. С.96-105.
8. Гришук О.В., Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння: монографія. Хмельницький, 2018. 175 с.
9. Дворкін Р. Серйозний погляд на права [пер з англ. А. Фролкін]. К.: Основи, 2000. 519 с.
10. Дрьоміна-Волок Н.В. Концепція расової дискримінації у міжнародному антидискримінаційному праві: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 539 с.
11. Журавльова Г.С. Принцип рівності та заборони дискримінації у конституційному праві: монографія. Запоріжжя: Статус, 2017. 322 с.
12. Запобігання дискримінації в Україні в контексті європейської інтеграції: монографія / [Кресіна І. О. та ін.]. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. 383 с.
13. Ключковський Ю.Б. Принципи виборчого права: доктринальне розуміння, стан та перспективи законодавчої реалізації в Україні: монографія. Київ: Ваіте, 2018. 908 с.
14. Конституційний принцип рівності: правозастосовчі аспекти: монографія / І.М. Фаловська, Ю.М. Бисага, Ю.Ю. Бисага, В.В. Коцкулич. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 204 с.
15. Погребняк С. П. *Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія*. Х.: Право, 2008. 240 с.
16. Погребняк С. Роль принципу недискримінації в загальній концепції рівності. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3(50). С. 23-34.
17. *Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / Упоряд.: С. Заєць, Р. Мартиновський*. Страсбург: Рада Європи, 2015. 72 с.
18. Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 97–111.
19. Рабінович С., Панкевич О. Тест на недискримінацію в практиці Європейського суду з прав людини: оцінювальні аспекти. *Право України*. 2017. № 4. С. 97–107.
20. Рабінович С.П. *Природно-правові підходи в юридичному регулюванні: монографія*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 576 с.

21. Ролз Дж. Теорія справедливості / пер. з англ. О. Мокровольський. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. 822 с.
22. Спасибо-Фатєєва І.В. Цивільно-правова відповідальність: класика і вектори змін у розуміння у сучасному правовому середовищі // Вчення про цивільну відповідальність. За ред. І.В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ECUS, 2025. 816 с.
23. Христова Г. Позитивні обов'язки держави у сфері протидії дискримінації. Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 4 (75). С. 11–20.
24. Чехович Т.В. Конституційний принцип рівності громадян перед законом у публічному управлінні: монографія. Херсон: Гельветика, 2019. 582 с.
25. Чистякова Ю.В. Методологічна роль семіотичного підходу у порівняльно-правовому пізнанні: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2013. 194 с.
26. Чорненький В.І. Конституційно-правовий статус осіб з інвалідністю в Україні: монографія. Ужгород: Гельветика, 2017. 231 с.

Перелік юридичних документів:

27. ECtHR, Carson and Others v. the United Kingdom [GC], No. 42184/05, 16 March 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97704>
28. ECtHR, D.H. and Others v. the Czech Republic [GC], No. 57325/00, 13 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-83256>
29. Employment Equality Directive (2000/78/EC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj/eng>
30. Gender Equality Directive (recast) (2006/54/EC), Art. 2 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj/eng>
31. Gender Goods and Services Directive (2004/113/EC), Art. 4 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0113>
32. Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session (Venice, 6-7 December 2019). CDL-AD(2019)032-e. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e)
33. Racial Equality Directive (2000/43/EC), Art. 2 (2) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/43/oj/eng>
34. ЄСПЛ, Сокур проти України, № 29439/02, 26 квітня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351#Text
35. Висновок Конституційного Суду України від 16 грудня 2019 року № 8-в/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008v710-19#Text>
36. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. Відомості Верховної Ради (ВВР). 2013. № 32. ст.412.
37. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 10 квітня 2024 року № 5-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-24#Text>
38. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 18 грудня 2024 року № 12-р(II)/2024. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_r_2_2024.pdf
39. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 20 жовтня 2021 року № 7-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-21#Text>
40. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 22 червня 2022 року № 5-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>
41. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 24 червня 2020 року № 6-р(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text>
42. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 26 березня 2024 року № 3-р(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-24#Text>
43. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 28 квітня 2021 року № 2-р(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>
44. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 1-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>
45. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 6 квітня 2022 року № 2-р(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text>
46. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 12 липня 2019 року № 5-р(I)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>
47. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 22 квітня 2020 року № 3-р(I)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-20#Text>
48. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 3 квітня 2024 року № 4-р(I)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-24#Text>
49. Рішення Конституційного Суду України (Перший сенат) від 6 вересня 2023 року № 6-р(I)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-23#Text>

50. Рішення Конституційного Суду України від 10 листопада 2011 року № 15- рп /2011.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11#Text>
51. Рішення Конституційного Суду України від 10 червня 2003 року № 11-рп/2003.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text>
52. Рішення Конституційного Суду України від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>
53. Рішення Конституційного Суду України від 12 квітня 2012 року № 9- рп /2012.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
54. Рішення Конституційного Суду України від 12 лютого 2002 року № 3-рп/2002.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-02#Text>
55. Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2020 року № 8-р/2020.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-20#Text>
56. Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>
57. Рішення Конституційного Суду України від 16 жовтня 2007 року № 8- рп /2007.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>
58. Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року № 5-р/2020.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text>
59. Рішення Конституційного Суду України від 20 грудня 2019 року № 12-р/2019.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>
60. Рішення Конституційного Суду України від 21 грудня 2017 року № 3-р/2017.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text>
61. Рішення Конституційного Суду України від 23 грудня 2022 року № 3-р/2022.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text>
62. Рішення Конституційного Суду України від 25 червня 2019 року № 7-р/2019.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>
63. Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>
64. Рішення Конституційного Суду України від 27 лютого 2018 року № 1-р/2018.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>
65. Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 року № 2-р/2018.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>
66. Рішення Конституційного Суду України від 3 лютого 2009 року № 3-рп/2009.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09#Text>
67. Рішення Конституційного Суду України від 31 березня 2015 року № 2- рп /2015.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-15#Text>
68. Рішення Конституційного Суду України від 4 грудня 2018 року № 11-р/2018.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-18#Text>
69. Рішення Конституційного Суду України від 4 червня 2019 року № 2-р/2019.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text>
70. Рішення Конституційного Суду України від 7 липня 2004 року № 14-рп/2004.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>
71. Рішення Конституційного Суду України від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>
72. Рішення Конституційного Суду України від 7 лютого 2023 року № 1-р/2023.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text>
73. Рішення Конституційного Суду України від 8 вересня 2016 року № 6-рп /2016.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>
74. Ухвала Конституційного Суду України від 10 листопада 2015 року № 46-у/2015 про відмову у відкритті конституційного провадження. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v046u710-15#Text>

References

Bibliography:

1. Bourdieu P. The Social Space and the Genesis of Groups. *Theory and Society*. 1985. issue 14 (6). pp.723–744.
URL: <https://www.jstor.org/stable/657373>
2. Burdin V., Mochulska M., Chornenkyi V.pozytyvna dyskryminatsiia v Ukraini. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava*. 2021. № 2(19). S. 3-14. DOI: <https://doi.org/10.30970/jcl.2.2021.1>

3. Chekhovych T.V. Konstytutsiyni pryntsyv rivnosti hromadian pered zakonom u publichnomu upravlinni: monohrafiia. Kherson: Helvetyka, 2019. 582 s.
4. Chornenkyi V.I. Konstytutsiino-pravovy status osob z invalidnistiu v Ukraini: monohrafiia. Uzhhorod: Helvetyka, 2017. 231 s.
5. Chystiakova YU.V. Metodolohichna rol semiotychnoho pidkhodu u porivnialno-pravovomu piznanni: dys. kand. yuryd. nauk: spets.. 12.00.01; Natsionalnyi universytet «Odeska yurydychna akademiia». Odesa, 2013. 194 s.
6. Dromina-Volok N.V. Kontseptsii rasovoi dyskryminatsii u mizhnarodnomu antydyskryminatsiinomu pravi: monohrafiia. Odesa: Yurydychna literatura, 2015. 539 s.
7. Dvorkin R. Serioznyi pohliad na prava [per z anhl. A. Frolkin]. K.: Osnovy, 2000. 519 s.
8. Dworkin R. Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000. 528 r.
9. Hauder P. Verkhovenstvo prava v realnomu sviti. KH.: Pravo, 2018. 392 s.
10. Honcharov V.V. Pro deiaki osoblyvosti vidobrazhennia pravovoi pryrody dyskryminatsii u natsionalnii sudovii praktytsi. Pravo Ukrainy. 2023. № 6. S.96-105.
11. Hryshchuk O.V., Bokalo N.I. Heneza idei rivnosti u klasychnykh ta neklasychnykh typakh pravorozuminnia: monohrafiia. Khmelnytskyi, 2018. 175 s.
12. Khrystova H. Pozytyvni oboviazky derzhavy u sferi protydii dyskryminatsii. Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2013. № 4 (75). S. 11–20.
13. Kliuchkovskiy YU.B. Pryntsyvy vyborchoho prava: doktrynalne rozuminnia, stan ta perspektyvy zakonodavchoi realizatsii v Ukraini: monohrafiia. Kyiv: Vaite, 2018. 908 s.
14. Konstytutsiyni pryntsyv rivnosti: pravozastosovchi aspekty: monohrafiia / I.M. Falovska, YU.M. Bysaha, YU.YU. Bysaha, V.V. Kotskulych. Uzhhorod: Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2018. 204 s.
15. Pohrebniak S. P. Osnovopolozhni pryntsyvy prava (zmistovna kharakterystyka): monohrafiia. KH.: Pravo, 2008. 240 s.
16. Pohrebniak S. Rol pryntsyvu nedyskryminatsii v zahalnoi kontseptsii rivnosti. Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy. 2007. № 3(50). S. 23-34.
17. Praktychnyi posibnyk z arhumentatsii u spravakh shchodo dyskryminatsii / Uporiad.: S. Zaiets, R. Martynovskiy. Strasburh: Rada Yevropy, 2015. 72 s.
18. Rabinovych S., Pankevych O. Pryntsyv rivnosti prav liudyny u praktytsi Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy: problemy metodyky zastosovuvannia. Visnyk Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy. 2015. № 5. S. 97–111.
19. Rabinovych S., Pankevych O. Test na nedyskryminatsiiu v praktytsi Yevropeiskoho sudu z prav liudyny: otsiniualni aspekty. Pravo Ukrainy. 2017. № 4. S. 97–107.
20. Rabinovych S.P. Pryrodno-pravovi pidkhody v yurydychnomu rehulivanni: monohrafiia. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2010. 576 s.
21. Rolz Dzh. Teoriia spravedlyvosti / per. z anhl. O. Mokrovolskyi. K.: Vyd-vo Solomii Pavlychko «Osnovy», 2001. 822 s.
22. Spasybo-Fatieieva I.V. Tsyvilno-pravova vidpovidalnist: klasyka i vektory zmin u rozuminnia u suchasnomu pravovomu seredovyshchi // Vchennia pro tsyvilnu vidpovidalnist. Za red. I.V. Spasybo-Fatieievoi. Kharkiv: ECUS, 2025. 816 s.
23. Vasylichenko O.P. Pryntsyv rivnosti prav i svobod liudyny i hromadianyna ta yoho tsinnisni vymiry v konstytutsiinomu pravi Ukrainy: monohrafiia. K.: Art Ekonomi, 2015. 475 s.
24. Voltser M. Skladna rivnist // Liberalizm: antolohiia. 2-e vyd. / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovi. K.: VD «Prostir», «Smoloskyp», 2009. S. 920–921.
25. Zapobihannia dyskryminatsii v Ukraini v konteksti yevropeiskoi intehratsii: monohrafiia / [Kresina I. O. ta in.]. Kyiv: In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, 2015. 383 s.
26. Zhuravlova H.S. Pryntsyv rivnosti ta zaborony dyskryminatsii u konstytutsiinomu pravi: monohrafiia. Zaporizhzhia: Status, 2017. 322 s.

List of legal documents:

27. ECtHR, Carson and Others v. the United Kingdom [GC], No. 42184/05, 16 March 2010. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-97704>
28. ECtHR, D.H. and Others v. the Czech Republic [GC], No. 57325/00, 13 November 2007. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-83256>
29. Employment Equality Directive (2000/78/EC). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj/eng>
30. Gender Equality Directive (recast) (2006/54/EC), Art. 2 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2006/54/oj/eng>
31. Gender Goods and Services Directive (2004/113/EC), Art. 4 (1) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0113>
32. Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language, adopted by the Venice Commission at its 121st Plenary Session (Venice, 6-7 December 2019). CDL-AD(2019)032-e. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2019)032-e)

33. Racial Equality Directive (2000/43/EC), Art. 2 (2) (a). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/43/oj/eng>
34. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 10 kvitnia 2024 roku № 5-r(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-24#Text>
35. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 18 hrudnia 2024 roku № 12-r(II)/2024. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_r_2_2024.pdf
36. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 20 zhovtnia 2021 roku № 7-r(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-21#Text>
37. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 22 chervnia 2022 roku № 5-r(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-22#Text>
38. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 24 chervnia 2020 roku № 6-r(II)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va06p710-20#Text>
39. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 26 bereznia 2024 roku № 3-r(II)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-24#Text>
40. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 28 kvitnia 2021 roku № 2-r(II)/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-21#Text>
41. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 6 kvitnia 2022 roku № 1-r(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-22#Text>
42. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Druhyi senat) vid 6 kvitnia 2022 roku № 2-r(II)/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-22#Text>
43. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 12 lypnia 2019 roku № 5-r(I)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va05p710-19#Text>
44. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 22 kvitnia 2020 roku № 3-r(I)/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-20#Text>
45. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 3 kvitnia 2024 roku № 4-r(I)/2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-24#Text>
46. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy (Pershyi senat) vid 6 veresnia 2023 roku № 6-r(I)/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-23#Text>
47. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 10 chervnia 2003 roku № 11-rp/2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-03#Text>
48. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 10 lystopada 2011 roku № 15-rp /2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-11#Text>
49. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 11 zhovtnia 2018 roku № 8-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-18#Text>
50. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12 kvitnia 2012 roku № 9-rp /2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
51. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 12 liutoho 2002 roku № 3-rp/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-02#Text>
52. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 lypnia 2020 roku № 8-r/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-20#Text>
53. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 14 lypnia 2021 roku № 1-r/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-21#Text>
54. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16 zhovtnia 2007 roku № 8-rp /2007. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-07#Text>
55. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 17 bereznia 2020 roku № 5-r/2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text>
56. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 20 hrudnia 2019 roku № 12-r/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text>
57. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 21 hrudnia 2017 roku № 3-r/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17#Text>
58. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 23 hrudnia 2022 roku № 3-r/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va03p710-22#Text>
59. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 25 chervnia 2019 roku № 7-r/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v007p710-19#Text>
60. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 26 liutoho 2019 roku № 1-r/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-19#Text>
61. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 27 liutoho 2018 roku № 1-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-18#Text>
62. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 28 liutoho 2018 roku № 2-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text>
63. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 3 liutoho 2009 roku № 3-rp/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-09#Text>

64. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 31 bereznia 2015 roku № 2- rp /2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-15#Text>
65. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 4 chervnia 2019 roku № 2-r/2019. URL: [URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va02p710-19#Text)
66. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 4 hrudnia 2018 roku № 11-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-18#Text>
67. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 7 liutoho 2023 roku № 1-r/2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v001p710-23#Text>
68. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 7 lypnia 2004 roku № 14-rp/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v014p710-04#Text>
69. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 7 lystopada 2018 roku № 9-r/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text>
70. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 8 veresnia 2016 roku № 6-rp /2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>
71. Ukhvala Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 10 lystopada 2015 roku № 46-u/2015 pro vidmovu u vidkrytti konstytutsiinoho provadzhennia. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v046u710-15#Text>
72. Vysnovok Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy vid 16 hrudnia 2019 roku № 8-v/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008v710-19#Text>
73. YESPL, Sokur proty Ukrainy, № 29439/02, 26 kvitnia 2005 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_351#Text
74. Zakon Ukrainy «Pro zasady zapobihannia ta protydii dyskryminatsii v Ukraini» vid 6 veresnia 2012 r. Vidomosti Verkhovnoi Rady (VVR). 2013. № 32. st.412.